ناهید امیری[1]

نسخهٔ خطی شاهنامهٔ حکیم فردوسی (کتابت ۹۷۴ق)، محفوظ در کتابخانهٔ ملی فرانسه

شاهنامه پرمایه‌ترین منظومهٔ فارسی و مهم‌ترین سند عظمت و فصاحت این زبان است و داستان‌های ملی و مآثر تاریخی قوم ایرانی در آن به بهترین وجه نموده شده است. فردوسی داستان‌های شاهنامه را با نهایت دقت به نظم درآورده و سعی کرده است چیزی از اصل آنها نکاهد. این داستان‌ها عمدتاً شرح جنگ‌های ایرانیان با اقوام تورانی است که رستم قهرمان آنهاست. ماخذ عمدهٔ فردوسی ظاهراً شاهنامهٔ ابومنصوری بوده که قسمتی از مقدمهٔ آن هنوز باقی است و اصل آن احتمالاً به سبب تداول و رواج فوق‌العادهٔ منظومهٔ فردوسی از بین رفته است. همچنین از دیگر منابع فردوسی باید از خدای‌نامه و گشتاسپ‌نامه نام برد.[2]

کهن‌ترین نسخه‌های خطیِ دارای رقم از این حماسهٔ بزرگ ملی به سدهٔ هفتم و سال‌های ۶۱۴ق (نسخهٔ فلورانس) و ۶۷۵ق (نسخهٔ موزهٔ بریتانیا) مربوط می‌شود. علاوه بر تعداد نسخه‌های به جامانده از این اثر از آن زمان تاکنون، که بالغ بر یک هزار نسخه می‌شود، شاهنامه را می‌توان به عنوان یکی از مهم‌ترین منابعی دانست که کاتبان و نگارگران در قرون مختلف به کتابت و تصویرسازی آن پرداخته‌اند.

نخستین شاهنامه‌ها احتمالاً به خط کوفی ایرانی نوشته شده باشد. پس از آن در سده‌های ششم تا هشتم هجری، با وجود گوناگونی فراوان در خطوط شش‌گانه، برای کتابتِ این آینهٔ فرهنگِ چند هزارسالهٔ ایران زمین، خط نسخ را بهترین گزینه دانسته‌اند. از آغاز سدهٔ نهم، با گسترش و اقبال خط نستعلیق، به ویژه در دو شهر شیراز و هرات، شاهنامه به خط ملی ایران نگارش یافته است؛ خطی که در عرصهٔ نگارش آثار فارسی از سده نهم تا امروز یکه‌تاز بوده است. از آن هنگام تاکنون بیش از شش سده است که کاتبان به کتابت نستعلیق این اثر دست یازیده‌اند.[3]

در نظر نگارگران، تصویرگری شاهنامه از بهترین عرصه‌های هنرنمایی بوده است و گوناگونی موضوعات و شمار نگاره‌ها، عرصه‌ای بی‌پایان در برابر آنها می‌گسترد. از این رو می‌توان دریافت که شمار استادان نگارگری که دست به صورتگری داستان‌های شاهنامه زده‌اند بیش از خوشنویسان چیره‌دستی است که به کتابت

این اثر بی‌مانند پرداخته‌اند. کتابت شاهنامه غالباً به دست یک خوشنویس به انجام می‌رسید، اما بسیاری از شاهنامه‌ها به شکل گروهی به تصویر کشیده شده‌اند.[۴] در «فهرستگان نسخه‌های خطی ایران» (فنخا) از میان یکصد و هشتاد و یک نسخهٔ خطیِ ثبت‌شدهٔ شاهنامه، پنجاه و یک نسخهٔ خطی دارای نگاره است.[۵]

نسخهٔ حاضر از شاهنامهٔ فردوسی، در نیمهٔ ماه رجب سال ۹۷٤ ق توسط «شهر امیرالکاتب الشیرازی» در شیراز کتابت شده است. شهر امیر شیرازی از کاتبان و خوشنویسان گمنام دورهٔ صفویه در قرن دهم هجری قمری است. تاکنون از وی یک نسخهٔ نفیس قرآن به قلم نستعلیق در موزهٔ آثار اسلامی و ترک استانبول رصد شده است.[٦] همان‌گونه که در انجامهٔ نسخه درج شده، علاوه بر متن کامل شاهنامه، سه اثر خردنامهٔ جامی، تمرنامهٔ (تیمورنامه) هاتفی و شهنشاهنامهٔ میرزاقاسم گنابادی نیز در حاشیهٔ متن نسخه کتابت شده است.

این نسخهٔ هنری ۵۶۷ برگ دارد که در هر برگ آن بیست و پنج سطر در قالب پنج ستون کتابت شده است. از پنج ستون موجود در هر برگ، یک ستون برای حاشیه‌نویسی متنِ سه کتاب دیگر اختصاص یافته که به منظور متمایز شدن آن، از لچکی‌های مذهّب استفاده شده است. متن با دو مجلس نگاره آغاز می‌شود که پیرامون آنها با نقوش تزئینی، کاملاً تذهیب شده است. سرلوحهٔ دوگانهٔ مربوط به متن مقدمه، با نقوش تزئینی گل در زمینه‌ای به رنگ زر و لاجورد آراسته شده است. متن شاهنامه با سرلوحهٔ تاجدار مذهّب و مرصّع در ادامهٔ مقدمه آمده است. عنوان کتاب شاهنامه در کتیبهٔ مذهّب به نقوش تزئینی گل با لعاب سفیدرنگ کتابت شده و در قسمت بالای سرلوحه آرایهٔ تشعیر به زیبایی به کار رفته است. در دو صفحهٔ ابتدایی متن شاهنامه طلااندازی میان سطور و ستون‌های مذهّب به نقوش تزئینی گل‌های رنگی به چشم می‌خورد. عنوان بخش‌های شاهنامه در کتیبه‌های تذهیب‌شده با لعاب سفیدرنگ کتابت شده است. جدول‌بندی سطور نسخه با رنگ‌های آبی، قرمز، زر، سبز و نارنجی ترسیم شده و برای شماره‌گذاری صفحات از رکابه استفاده شده است. بیست و هفت نگارهٔ موجود در نسخه، مربوط به دورهٔ صفویه است که یکی از نگاره‌ها با موضوع مجلس بزم، در دو برگ ترسیم شده است. در حاشیهٔ تمام نگاره‌ها نقوش تزیینی گیاهی و جانوری به رنگ زر (آرایهٔ تشعیر)، مشاهده می‌شود. جلد نسخهٔ ضربی طلاکاری شده، با طرح ترنج، سرترنج، کنجی و کتیبه‌های بازویندی به رنگ لاجوردی و سبز است. متن نسخه با خط نستعلیق و با مرکب مشکی کتابت شده است. آغاز، انجام و انجامه این نسخه به شرح ذیل است:

آغاز: (مقدمه) افتتاح سخن آن به که کنند اهل کمال / ثنای ملک‌الملک خدای متعال ... آغاز شاهنامه: بنام خداوند جان و خرد / کزین برتر اندیشه بر نگذرد ... (در حاشیهٔ آغاز کتاب شهنشاهنامه)

انجام: ... که تا پنبه از کوش دل برکشیم / همه کوش کردیم و دم در کشیم.

انجامه: تمام شد کتاب شاهنامهٔ حکیم فردوسی. خردنامهٔ مولانا جامی و تمرنامهٔ مولانا هاتفی و شهنشاهنامهٔ میرزاقاسم گونابادی. کتبه العبد الفقیر المذنب الرّاجی شهر امیرالکاتب الشیرازی غفرالله ذنوبه و ستر عیوبه قد فرغ تحریره غره شهر رجب المرجب سنه اربع و سبعین و تسعمائه.

این نسخه بر مبنای یادداشت مالکیت درج‌شده در صفحهٔ آغازین آن که به دو زبان فارسی و فرانسه آمده است: «بنا بر حسن خدمت موسیو آندره گُدار در ترسیم نقشه‌های ابنیه عمارات سلطنتی شهر دارالامان»، در اول تیرماه سال ۱۳۰۲ هجری شمسی در کابل افغانستان به وی اهدا شده است و در حال حاضر با شمارهٔ دسترسی Supplement Persan 2113 در کتابخانهٔ ملی فرانسه، واقع در شهر پاریس، نگهداری می‌شود.

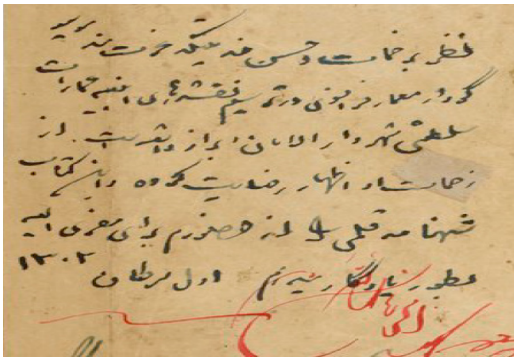

گزیدهٔ نسخهٔ خطی هنری شاهنامهٔ فردوسی (کتابت ۹۷۴ق)

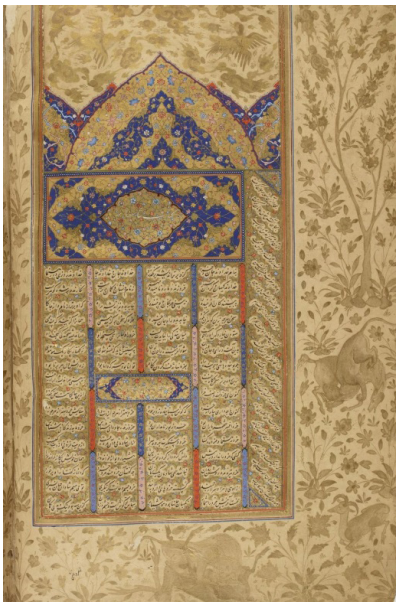

نسخهٔ خطی شاهنامهٔ حکیم فردوسی (کتابت ۹۷۴ق)، محفوظ در کتابخانهٔ ملی فرانسه

پی‌نوشت‌ها

۱. دکتری علم اطلاعات و دانششناسی، دانشگاه خوارزمی.

۲. شریفی، فرهنگ ادبیات فارسی، ۸۶۸-۸۶۹.

۳. قلیجخانی، کاتبان شاهنامه، ۱۸۷.

۴. قلیجخانی، کاتبان شاهنامه، ۱۸۹

۵. درایتی، فنخا، ج ۱۸، ۷۳۶-۷۵۱.

۶. بیانی، احوال و آثار خوشنویسان، ج ۱و۲، ۳۱۹.

کتابنامه

بیانی، مهدی (۱۳۶۳). احوال و آثار خوشنویسان. تهران: انتشارات علمی.

درایتی، مصطفی. فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰.

شریفی، محمد. فرهنگ ادبیات فارسی. ویراستار: محمدرضا جعفری. تهران: فرهنگ نشر نو، ۱۳۸۹.

قلیچخانی، حمیدرضا. «کاتبان شاهنامه». آینهٔ میراث، ش۴۷ (پاییز و زمستان ۱۳۸۹): ۱۸۵- ۲۰۹.

Metghalchi, Mahmoud; Richard, Francis. *Le Livre des rois-L'épopée Iranienne du XIe siècle*. Paris: SOUFFLES.